

داود فیرحی

آنتائیهی تجدد

در شرح تنبیہ الالہ و تنزیہ الملّہ

www.ketab.ir

سرسناسه: فیرحی، داود، ۱۳۴۳ - شارح
عنوان و نام پدیدآور: آستانه‌ی تجدد در «شرح تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملته» / داود فیرحی.
مشخصات نشر: تهران، نشر نی، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: شانزده، ۶۱۱ ص.
شابک: ISBN 978-964-185-449-4

وضعیت فهرست‌نویسی: فبا
موضوع: نائینی، محمدحسین، ۱۳۱۵-۱۲۳۹، نائینی، محمدحسین، ۱۳۱۵-۱۲۳۹، تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملته - نقد و تفسیر؛ اسلام و دولت؛ استبداد؛ مشروطیت.
شناسه افزوده: نائینی، محمدحسین، ۱۳۱۵-۱۲۳۹. تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملته. شرح.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۴ ۹۰۸۷ ت ۱۵ ن / BP۲۳۱
رده‌بندی دیوبند: ۲۹۷/۴۸۳۲
شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۱۰۶۵۰

قیمت: ۴۰۰۰۰ تومان

نشرنی

آستانه‌ی تجدد

در

«شرح تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملّة»

داود فیرحی

چاپ اول، تهران، ۱۳۹۴

تعداد ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی باختر

چاپ غزال

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزئاً،
به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی)
بدون اجازه‌ی مکتوب ناشر ممنوع است.

شابک ۹۷۸ ۹۶۴ ۱۸۵ ۴۴۹ ۴

www.nashreny.com

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	زندگی نائینی
۴	مواضع سیاسی
۵	آثار و تألیفات
۶	تنبيه الأمة
۷	تصحیح و بازنشر
۱۳	کتاب‌شناسی تنبيه الأمة و تنزيه الملة
۱۵	تقریظ آیت‌الله آخوند ملامحمد کاظم خراسانی
۱۷	متن تقریظ آیت‌الله آخوند ملامحمد کاظم خراسانی
۲۰	تقریظ آیت‌الله ملامعبدالله مازندرانی
۲۱	متن تقریظ آیت‌الله ملامعبدالله مازندرانی

شرح تنبيه الأمة

[درآمد] ۲۵

تاریخ و تاریخ‌ها ۲۵؛ جنگ‌های صلیبی و تمدن جدید ۲۵؛ حکمت و سیاست ۲۶؛ تعریف حکمت ۲۶؛ اقسام حکمت ۲۷؛ علم نظری ۲۷؛ علم عملی ۲۸؛ شریعت و علم عملی ۲۸؛ شریعت و علم نظری ۲۹؛ وحدت و تفاوت شریعت‌ها ۳۰؛ جنگ‌های صلیبی و نوزایی اروپا ۳۲؛ اسلام و رنسانس ۳۳؛ انتقال علوم از تمدن اسلامی به اروپای جدید ۳۴؛ دین، سیاست و تمدن ۳۶؛ اصول سیاست و تمدن ۳۶؛ قصور عقل نوع بشر ۳۷؛ پیامبری و قانون ۳۹؛ ادیان ابراهیمی و نهاد‌های سیاسی ۴۰؛ تأثیر دوگانه‌ی جنگ‌های صلیبی ۴۳؛ مبادی تاریخی تمدن ۴۵؛

اقسام مبادی ۴۶؛ مبادی احکامیه‌ی سیاست ۴۷؛ مبادی احکامیه و حسن و قبح ۴۹؛ ادراک عقل از حسن و قبح ۵۰؛ ملازمه‌ی عقل و شرع ۵۱؛ ادله‌ی نقلی و ملازمه‌ی عقل و شرع ۵۳؛ دو نظریه‌ی تمدن ۵۴؛ نظریه‌ی خطی ۵۵؛ نظریه‌ی غیرخطی ۵۵؛ روند فراموشی یک تمدن ۵۶؛ تمدن و اخلاق فضیلت ۵۷؛ دو نوع بردگی ۵۸؛ دیانت و تمدن در جهان اسلام ۶۱؛ انحطاط مسلمانان ۶۳؛ رابطه‌ی فرد و دولت ۶۴؛ استبداد و شورا ۶۵؛ نقدی بر شورا ۶۶؛ مبنای آزادی ۶۸؛ استبداد و کرامت نفس ۷۰؛ علمای نجف و دفاع از نهضت مشروطه ۷۲؛ مشیخه‌ی عثمانی و مشروطیت ایران ۷۳؛ نهاد مشیخت ۷۴؛ باب مشیخت ۷۴؛ تفکیک دین از استبداد ۷۵؛ سنت فرعونی ۷۶؛ تقدیس جباریت ۷۷؛ سرانجام جباران ۷۸

۷۹ [انگیزه‌ی تألیف کتاب]

بدعت - استبداد ۷۹؛ حکم بدعت ۸۰؛ مقابله با بدعت ۸۰؛ مشروطیت و معمای «انکار ضروری دین» ۸۰؛ مفهوم ضروری دین ۸۱؛ مخالفت با ضروری دین ۸۲؛ شرایط تکفیر و عدم تکفیر ۸۳؛ کفر اهل قبله ۸۳؛ تحقیق در ضروری دین ۸۴؛ حکم منکر ضروری دین ۸۴؛ اجماع و کفر منکر ضروری دین ۸۴؛ کفر انکار صاحب دین ۸۵؛ ادله‌ی کفر که این که ضروری دین را انکار می‌کنند ۸۵؛ احتیاط در تکفیر ۸۶؛ شرایط شهادت بر انکار ضروری دین ۸۶؛ شرایط ضروری دین ۸۷؛ اصل «حمل به صحت» در گفتار و کردار مردم ۸۸؛ اصل «عدم نجس» در کار مردم ۸۹؛ تأیله با استبداد به معنای جواز تکفیر نیست ۹۰؛ وجوب کفای مقابله با بدعت ۹۰

۹۱ [نام‌گذاری کتاب]

مفردات عنوان «تنبیه الأمة» ۹۱

[مقدمه] ۹۱

ساختار تنبیه الأمة ۹۳؛ مقدمه‌ی تنبیه الأمة ۹۳؛ حقیقت استبداد و مشروطه ۹۴؛ سه معیار حقیقت و مجاز ۹۵؛ نیادر ۹۵؛ عدم صحت سلب ۹۶؛ اطّراد ۹۶؛ مفهوم استبداد ۹۶؛ تنبیه و گانه‌ی حکومت‌ها ۹۷

۹۸ [الف) ضرورت حکومت]

اجماع بر اصل حکومت ۹۸؛ مفهوم سلطنت ۹۹؛ طبقه‌بندی حکومت‌ها ۱۰۰؛ سه معیار عمده ۱۰۰؛ مسئله‌ی مشروعیت ۱۰۱؛ مشروعیت غایی ۱۰۱؛ طبقه‌بندی ارسطو ۱۰۱؛ مشروعیت سیاسی ۱۰۱؛ طبقه‌بندی نائینی ۱۰۳؛ «امر دینی» و «امر ملی» ۱۰۴؛ تأملی بر تفسیر آیت‌الله طالقانی ۱۰۵؛ امامت و حکومت ۱۰۶؛ حکومت و تربیت ۱۰۷؛ حاشیه‌ی طالقانی در اقسام حکمت عملی ۱۰۸؛ فقه مدنی و حکمت مدنی ۱۰۹

۱۱۱ [ب) اقسام حکومت]

تقسیم حکومت‌ها به تملیکی و ولایتی ۱۱۱

۱۱۱ ۱. [سلطنت تملیکی]

استبداد و الوهیت ۱۱۲؛ تملک و استبداد ۱۱۴؛ تنبیه الأمة و طبایع الاستبداد ۱۱۵؛ توضیح طالقانی از استبداد و تملک ۱۱۵؛ دو مفهوم قدیم و جدید ۱۱۶؛ نوابت ۱۱۶؛ مستثنین ۱۱۷؛ درجه‌ی استبداد ۱۱۹؛ استبداد سیاسی و اخلاقی مردم ۱۱۹؛ شجره‌ی استبداد ۱۲۰

۲. [سلطنت ولایتی] ۱۲۰
حد حکومت ۱۲۱
- ۱۲۲ [نمایند دو نوع حکومت] ۱۲۲
مفهوم تباین ۱۲۲؛ تباین دو نوع حکومت ۱۲۳؛ استبداد و تحقیر مردم ۱۲۳؛ ولایت و امانت ۱۲۴؛ امانت مالکی و شرعی ۱۲۴؛ امانت شخصی و امانت نوعی ۱۲۵؛ دیدگاه ثانینی درباره‌ی امانت ۱۲۵؛ امانت و عقود اذنی ۱۲۵؛ امانت و وکالت ۱۲۶؛ حکم امانت ۱۲۸
- ۱۲۹ [عصمت، حافظ سلطنت ولایتی] ۱۲۹
رابطه‌ی امانت و ولایت ۱۲۹؛ ولایت به معنای اخص و اعم ۱۲۹؛ ولایت اختیاری و اجباری ۱۳۰؛ ولایت حفظ و تصرف ۱۳۰؛ ولایت و عصمت ۱۳۱؛ ولایت بر امور نوعی ۱۳۲؛ امر سیاسی و امر نوعی ۱۳۳
- ۱۳۴ [نظارت بیرونی، - بخزین قوه‌ی عاصمه‌ی عصمت] ۱۳۴
ولایت تکوینی و تربیتی ۱۳۴؛ ولایت در قضاء و حکومت ۱۳۵؛ حدود ولایت فقیهان ۱۳۶
- ۱۳۸ [لزوم نظارت بیرونی] ۱۳۸
حکومت، غضب و ضمان ۱۳۸؛ توضیح ملاحظاتی ۱۳۹
- ۱۳۸ [تدوین قانون اساسی] ۱۳۸
دستور یا قانون اساسی ۱۳۹؛ مصالح نوعی ۱۴۰؛ صلاح نوعی و امور حسبه ۱۴۲؛ حکومت، امانت و خیانت ۱۴۴؛ خیانت و ضمان ۱۴۵؛ شروط مشروعیت قانون اساسی ۱۴۵
- ۱۴۶ [مجلس شورای ملی] ۱۴۶
حقوق مشترکه‌ی بین الملل ۱۴۶؛ امور نوعی ملی و جهانی ۱۴۶؛ شرح استبداد ۱۴۸
- ۱۴۸ [مشروعیت نظارت مجلس] ۱۴۸
اهل حل و عقد ۱۴۸؛ دو مبنای مشروعیت مجلس ۱۴۹
- ۱۴۹ [اساس سلطنت تملیکی و ولایتی] ۱۴۹
مختصات استبداد ۱۵۱؛ مختصات حکومت ولایتی ۱۵۲؛ مبادی طبیعی تمدن ۱۵۴؛ سده‌ها در تاریخ اسلام ۱۵۵
- ۱۵۶ [ج) آزادی و بردگی] ۱۵۶
انسان‌شناسی حکومت‌ها ۱۵۶
- ۱۵۶ [قرآن و بردگی سیاسی] ۱۵۶
استبداد و بردگی ۱۵۷؛ نسبت مفهومی آزادی و بردگی ۱۵۸
- ۱۶۰ [پیامبر(ص) و بردگی سیاسی] ۱۶۰
توضیح طالقانی ۱۶۰؛ آثار شوم استبداد ۱۶۴
- ۱۶۱ [امیرالمؤمنین (ع) و بردگی سیاسی] ۱۶۱

- ۱۶۳ [امام حسین (ع) آزادی و بردگی]
حاشیه‌ی طالقانی بر خطبه‌ی عاشورا ۱۶۶؛ دو سنت جاهلی ۱۶۷
- ۱۶۸ [امام عصر (عج) و آزادی از اسارت طاغوت]
تفسیر طالقانی ۱۶۸؛ استبداد و شرک ۱۷۱
- ۱۷۱ [پیوند استبداد سیاسی و استبداد دینی]
استبداد سیاسی و دینی ۱۷۲؛ مراتب استبداد ۱۷۳؛ دو ملازمه‌ی مهم ۱۷۳؛ موسی و بنی‌اسرائیل و فرعون ۱۷۵
- ۱۷۶ (د) مساوات در حقوق و احکام]
ایران مشروطیت ۱۷۶
- ۱۷۶ اول: [مساوات در حقوق]
گزارش طالقانی ۷۶
- ۱۷۸ دوم: [مساوات در احکام]
شاهدی از جنگ بدر ۱۷۸
- ۱۷۸ سیم: [مساوات در مجازات]
اهمیت حق الناس ۱۷۹؛ مساوات در مجازات ۱۸۰؛ یوان عطاء و نابرابری‌های مالی ۱۸۱؛ توضیح طالقانی ۱۸۱؛
امام علی (ع) و انقلاب اجتماعی ۱۸۲؛ سیاست و فریب ۱۸۳؛ علی (ع) و عدالت در بیت‌المال ۱۸۴؛ داستان
عقیل ۱۸۵
- ۱۸۷ [فقیهان و استبداد]
- ۱۸۸ [کارکرد استبداد دینی]
استبداد دینی و تحریف معنای آزادی ۱۸۷؛ استبداد و تحریف معنای برابری ۱۸۸؛ استبداد و بدعت ۱۸۹؛ دو مفهوم
آزادی ۱۹۰؛ دو مفهوم برابری ۱۹۱؛ فاصله‌ی مفاهیم ۱۹۱؛ جمع‌بندی و نقیصه‌ی استبداد ۱۹۴
- ۱۹۷ [فصول پنج‌گانه‌ی کتاب]
مفهوم سلطنت ۱۹۸

۱۹۸ [فصل اول: ماهیت حکومت]

- ۱۹۹ [مقام اول: اصل محدودبودن حکومت]
ماهیت امانتی حکومت ۱۹۹؛ حکومت و حکومت صحیح ۲۰۰؛ دیدگاه اصولی نائینی ۲۰۱؛ مناقشه‌ی صحیح و
اعم ۲۰۲؛ تصویر نائینی از وضع حکومت ۲۰۴؛ دیدگاه آیت‌الله شیرازی زنجانی ۲۰۴؛ دولت نگهبان ۲۰۶؛ حکومت
و تولیت ۲۰۷؛ تفاوت تولیت و مالکیت ۲۰۸؛ ملکه‌ی سیاه و مشورت ۲۰۸؛ مشورت فرعون ۲۰۹؛ استبداد و
تفرقه ۲۱۱؛ ضروری دین ۲۱۳؛ ضروری خاص و عام ۲۱۴؛ دگرگونی در ضروریات دین ۲۱۴

۲۱۶ [مقام دوم: درجه‌ی محدودیت حکومت]

عصمت و محدودیت دولت ۲۱۶؛ تصویر دولت محدود ۲۱۷؛ جمع‌بندی طالقانی از فصل اول ۲۱۹

[فصل دوم: وجوب تحدید حکومت در عصر غیبت] ۲۲۰

۲۲۰ ۱. وجوب نهی از منکر]

تفکیک بین صلاحیت حاکم و عمل حکمرانی ۲۲۰

۲۲۱ ۲. نیابت فقهاء در عصر غیبت]

ولایت، فقاہت و حدود دولت ۲۲۱؛ امور حبسیه ۲۲۲؛ ویژگی امور حبسیه ۲۲۳؛ جایگاه سازمانی حسب ۲۲۳؛ اختلال در صلاح سالیانی حسب ۲۲۴

۲۲۵ ۳. لزوم تحدید غایب]

وقف و حکومت ۲۲۵؛ فسام و نیت ۲۲۶؛ رابطه‌ی وقف و ملکیت ۲۲۷

۲۲۸ [نتیجه: لزوم تحدید غضب و مس‌و‌ط کردن حکومت]

حکومت، وقف و غضب ۲۲۸؛ حقوق ۲۲۸؛ کانه ۲۲۸؛ معنای مشروطه‌کردن دولت ۲۲۹؛ تغییر رژیم نه تغییر حاکم ۲۲۹؛ ولایت اذن و تصرف ۲۳۰؛ دو مقام در لایت فقیه ۲۳۲؛ ماهیت و قلمرو ولایت اذن ۲۳۳؛ اذن و مشروعیت ۲۳۳

۲۳۷ [مبادی پیشرفت و زوال تمدن‌ها]

مبادی طبیعی تمدن ۲۳۶؛ صنعت تمدن ۲۳۷؛ اندیشه‌ی تقسیم ایرا ۲۳۹؛ قرارداد ۱۹۰۷-۲۴۰؛ پاورقی طالقانی بر فصل دوم ۲۴۱

[فصل سوم: مشروطه و تحدید حکومت] ۲۴۳

۲۴۳ [اول: حقیقت حکومت اسلامی]

حقیقت حکومت ۲۴۳؛ اقسام حقیقت وضعی ۲۴۳؛ حقیقت لغوی ۲۴۳؛ حقیقت عرفی ۲۴۴؛ نظریه لامه شعرانی در حقیقت عرفی ۲۴۴؛ حقیقت عرفی خاص ۲۴۵؛ حقیقت عرفی عام ۲۴۵؛ حقیقت سرعی ۲۴۵؛ نسبت حکومت و حقایق سه‌گانه ۲۴۶؛ حکومت و حقیقت شرعی ۲۴۶؛ حکومت و حقیقت عرفی ۲۴۸؛ مفهوم مسلمات اسلامی ۲۴۸؛ حقیقت حکومت و مختصات آن ۲۴۹

۲۵۰ [شورا در قرآن]

مناسبت حکم و موضوع در شورا ۲۵۰؛ قرینه‌ی مقامیه ۲۵۱؛ تحلیل متنی آیه‌ی شورا ۲۵۲؛ مقدمات حکمت و دلالت آیه‌ی شورا ۲۵۳؛ نسبت سیاست و مشورت ۲۵۴؛ دو واژه‌ی تخصیص و تخصص ۲۵۵؛ شور و شورا ۲۵۶

۲۵۶ [شورا و اکثریت در سیره‌ی پیامبر (ص)]

جنگ اُحد و مشاوره در امور نظامی ۲۵۸؛ مفهوم و اعتبار سیره ۲۵۸؛ توضیح طالقانی از جنگ اُحد ۲۵۹

۲۶۱ [شورا در سیره‌ی امام علی (ع)]

دو نظریه‌ی مهم شورا ۲۶۲؛ وجوب تعلیمی شورا ۲۶۲؛ وجوب نفسی شورا ۲۶۳

۲۶۴ [دوم: نظارت بیرونی]

حکمرانی و ملکه‌ی عدالت ۲۶۵؛ تفاوت ملکه‌ی عدالت در فقه و فلسفه ۲۶۶؛ تعریف فقیهان از ملکه‌ی عدالت ۲۶۶؛ مدارج حکومت ۲۶۷

۲۶۸ [نظارت مجلس بر قوه‌ی مجریه]

بازدارنده‌ی بیرونی و درونی حکومت ۲۶۸

۲۶۹ [اسسه و جدیت تدوین قانون اساسی]

مفهوم جانمایی شورا و عصمت ۲۶۹؛ تکنولوژی شورا ۲۷۰؛ اهمیت قانون اساسی ۲۷۱؛ معیار نظارت ۲۷۲؛ انطباق محدودیت حرکت بر قانون اساسی ۲۷۳؛ قانون اساسی آئینه‌ی حکومت ۲۷۳

۲۷۴ [غبطه و تأسف]

نقدی بر خلأ نظریه‌ی رسم و طه ۲۷۴؛ استدلال حامیان استبداد دینی ۲۷۷؛ استبداد دینی و بیان مشروطه ۲۷۷؛ تحلیل استبداد دینی از ماهیت استبداد ۲۷۷؛ استبداد دینی و ساختار حکومت مشروعه ۲۷۸؛ شیخ فضل‌الله نوری و حرمت مشروطه ۲۷۹؛ اندیشناش ساریب سلطنت ۲۸۰؛ طرح روبه برای تعلیق مشروطیت ۲۸۲؛ تلخیص و دیدگاه طالقانی درباره‌ی فصل سوم ۲۸۳

[فصل چهارم. شبهه‌ها پاسخ‌ها] ۲۸۴

دفع شبهه‌ی نسبت دین و استبداد ۲۸۵؛ حکومت استبداد و اولاً حکومت نیست ۲۸۶

۲۸۷ [اول: مغالطه درباره‌ی آزادی]

دو مفهوم آزادی ۲۸۸؛ پدیده‌ی مغالطه ۲۸۸؛ نسبت مشروطه با اسلام ۲۹۰؛ حربه‌ی تکفیر ۲۹۱؛ یک مناقشه‌ی فلسفی-اعتقادی ۲۹۲؛ بحثی در «وحدت وجود» ۲۹۳؛ رواج فرهنگ تکفیر ۲۹۴؛ بیماری تکفیر ۲۹۴؛ تأملی در نسبت دین و آزادی ۲۹۶؛ اشاره به داستان خوارج ۲۹۷؛ اشاره به جیش‌بسته ۲۹۷

۲۹۸ [دوم: مغالطه درباره‌ی مساوات]

ملازمه‌ی برابری و عدالت ۳۰۰؛ نسبت برابری سیاسی و تناسب در تکالیف شرعی ۳۰۰؛ انواع تکلیف ۳۰۱؛ تساوی و تناسب ۳۰۱؛ کالبدشناسی برابری سیاسی ۳۰۲؛ تساوی و تفاوت ۳۰۵

۳۰۳ [حقیقت مساوات]

تصویرنمایی از دولت مشروطه ۳۰۶؛ بنیاد امر سیاسی و قوانین تفصیلی هر جامعه ۳۰۸؛ امنیت ۳۰۹؛ آزادی ۳۰۹؛ برابری ۳۱۰؛ نابرابری اکتسابی ۳۱۰؛ ریشه‌های گریز از برابری ۳۱۲؛ فلسفه‌ی وجودی قانون اساسی ۳۱۳؛ اقسام قوانین عادی ۳۱۳؛ احکام تعبدی و توضلی ۳۱۴؛ مرزهای قانون‌گذاری ۳۱۵؛ نقد رساله‌ی «حرمت مشروطه» ۳۱۶؛ بازم اشاره به ادبیات شیخ فضل‌الله نوری ۳۱۷؛ ماهیت قوانین موضوعه ۳۱۸؛ دو منبع الزام ۳۱۹

- ۳۱۹ [اسوم) مغالطه درباره‌ی قانون اساسی].
«سه پایه‌ی» استدلال بر حرمت قانون اساسی ۳۲۰؛ دو فتنه‌ی قدیم و جدید ۳۲۱؛ بحران خوارج ۳۲۲؛ امتناع امام علی (ع) از تکفیر خوارج ۳۲۲
- ۳۲۰ [۱. تعریف بدعت].
مرزهای بدعت و نوآوری ۳۲۳
- ۳۲۳ [۲. وجوب مقدمه‌ی واجب].
قانون اساسی و مقدمه‌ی واجب ۳۲۴؛ دیدگاه نائینی در «مقدمه‌ی واجب» ۳۲۵؛ دو مقام در مقدمه‌ی واجب ۳۲۷؛ مناقشه‌ی اصولی - اخباری در مشروطه ۳۲۸؛ منافع شخصی و نفی مشروعیت مشروطه ۳۳۰؛ مداخله‌ی روس‌ها در مشروطه‌ی ایران ۳۳۲؛ بیاخوف روسی و سرکوب مشروطه ۳۳۳
- ۳۳۴ [چهارم) مغالطه درباره‌ی هیئت نظار و مجلس شورای ملی].
مجلس علت تامه در مهمل استبداد ۳۳۴
- ۳۳۶ [۱. عدم جواز مداخله‌ی امت در امر است].
دینداران جاهل ۳۳۶؛ دینداری، جمل و استبداد ۳۳۶
- ۳۳۸ [۲. عدم جواز دخالت مردم در امور حسیه].
شبهه و تردید در استدلال مشروطه‌خواهان ۳۳۸؛ «مردم امر حسی» ۳۴۱؛ تفاوت مالیات مدرن و مالیات‌های شرعی ۳۴۳؛ مالیات شرعی ۳۴۵؛ دولت و مالیات مدرن ۳۴۶؛ «دلیل بر نظارت مجلس ۳۴۷
- ۳۴۷ [اول: عدم لزوم تصدی شخص مجتهد].
حسیه و ولایت ۳۴۷
- ۳۴۷ [دوم: مراتب تصدی امور حسیه].
مراتب تصدی در امور حسیه ۳۴۸؛ مشروطه به‌مثابه مقدمه‌ی واجب ۳۴۹؛ «حسب امر» دولت مدرن ۳۴۹؛ وجه نمایندگی ۳۵۰؛ وجه حاکمیتی ۳۵۰؛ مشترکات نوعی ۳۵۰؛ جهات عمومی ۳۵۰؛ «دوم» ۳۵۱
- ۳۵۱ [۳. عدم انطباق هیئت نظار با وکالت شرعیه].
عدم انطباق مجلس با وکالت شرعی ۳۵۲؛ مناقشه در ماهیت دولت مدرن ۳۵۲؛ مفهوم وکالت ۳۵۳؛ ارکان وکالت شرعی ۳۵۵؛ اقسام وکالت ۳۵۶؛ وکالت شرعی و وکالت سیاسی ۳۵۷
- ۳۵۹ [۴. بدعت بودن اعتبار رأی اکثریت].
مفهوم اکثریت ۳۵۹؛ تعارض ادله و ترجیح اکثریت ۳۶۰؛ ترجیح اظهر ۳۶۱؛ عرف و تشخیص «دلیل اظهر» ۳۶۱؛ دُوران بین اقل و اکثر ۳۶۲؛ مرجحات نوعی ۳۶۳؛ روایات علاجیه ۳۶۴؛ روایت عمر بن حنظله ۳۶۴؛ دلالت روایت بر حجیت اکثریت ۳۶۵؛ قاعده‌ی حفظ نظام ۳۶۶؛ واجبات نظامیه ۳۶۶
- ۳۶۸ [سیره‌ی پیامبر (ص) در عمل به رأی اکثریت].
پیامبر (ص) و اکثریت ۳۶۸؛ توضیح طالقانی ۳۶۸

۳۶۸ [امام علی (ع) و عمل به رأی اکثریت]

امام علی (ع) و مسئله‌ی حکمیت ۳۷۰

۳۷۰ [عاقبت‌اندیشی آخوند خراسانی]

۳۷۳ [بهانه‌جویی‌ها با هدف حمایت از استبداد]

هیئت نظار ۳۷۴؛ تناقض «مشروطه مشروعه» ۳۷۵؛ سیاست فریب ۳۷۷؛ توپ‌بستن مجلس ۳۷۷؛ توجیهات حامیان استبداد ۳۷۸؛ توضیح و تلخیص طالقانی از فصل چهارم ۳۷۹؛ مغالطه درباره‌ی آزادی ۳۸۰؛ مغالطه درباره‌ی مساوات ۳۸۱؛ مغالطه در قانون اساسی ۳۸۳؛ مغالطه درباره‌ی مجلس ۳۸۳

[فصل پنجم: مشروعیت و شرایط مداخله‌ی مجلس] ۳۸۶

۳۸۶ [مقام اول، مشروعیت و شرایط نمایندگی]

وظایف نمایندگان مجلس ۳۸۶؛ دوگانه‌های مهم ۳۸۶؛ مفهوم تکالیف عمومی ۳۸۷؛ نیابت در تکالیف عمومی ۳۸۸؛ نسبت نیابت و وکالت ۳۸۸؛ شرط صحت و مشروعیت مداخله‌ی مجلس ۳۸۹؛ تفاوت مبنای نائینی و آخوند خراسانی ۳۹۰؛ مشروطه و وکالت مجلس ۳۹۰؛ اختیارات وکیل ملت ۳۹۰؛ اقسام وکیل ۳۹۱؛ وکیل مفوض ۳۹۲

۳۹۳ [۱. اجتهاد در سیاست]

خبرگی در سیاست ۳۹۳؛ ترکیب فقهی علمه‌ی مجلس ۳۹۴

۳۹۵ [۲. بی‌غرضی و بی‌طمعی]

مجلس و مجلس صحیح ۳۹۴؛ استبداد فردی، استبداد جمعی ۳۹۵

۳۹۶ [۳. غیرت دینی و ملی]

غیرت ملی و دینی ۳۹۶؛ نسبت دین و ملیت ۳۹۷؛ نمایندگی اقلیت ۳۹۷؛ بی‌مسامان ۳۹۷؛ عدالت و نمایندگی ۳۹۸؛ تسامح در شرایط وکالت ۳۹۹

۳۹۸ [شرط نبودن عدالت در نمایندگی مجلس]

معیار اشتراط عدالت ۴۰۰؛ مراغی و پرسش از عدالت وکیل ۴۰۰؛ تفاوت وکالت و نیابت ۴۰۱؛ وظایف سازمانی نمایندگان مجلس و مجتهدین ناظر ۴۰۳

۴۰۲ [دقت در انتخاب نمایندگان]

۴۰۵ [مقام دوم، وظائف اصلی نمایندگان]

منصب و مسئولیت‌های ناشی از منصب ۴۰۴؛ وظایف تقنینی ۴۰۵

۴۰۶ [۱. تطبیق دخل و خرج مملکت]

خراج و مالیات ۴۰۶؛ احکام خراج ۴۰۷؛ مالیات مدرن ۴۰۷؛ احکام مالیات مدرن ۴۰۸؛ احکام کلی شرعی ۴۱۰؛

ویژگی‌های «حکم کلی» ۴۱۱؛ دو دوره از حکومت و دو سیاست مالیاتی ۴۱۳؛ فرایند دگردیسی ۴۱۳؛ توضیح طالقانی ۴۱۵؛ موانع احیای خراج در عصر مشروطه ۴۱۶؛ کیفیت اخذ مالیات ۴۱۷؛ معیار دریافت و هزینه مالیات ۴۱۸؛ وجوب مالیات از باب مقدمه‌ی واجب ۴۱۸؛ معنای تیول ۴۱۹؛ دو وظیفه‌ی عمده در نظام مشروطه ۴۲۰؛ حقوق واجبه‌ی الهی و نوعی ۴۲۱؛ سه‌گانه‌ی عبادت‌ها ۴۲۳؛ حقوق واجبه‌ی نوعیه ۴۲۴؛ ترجمه‌ی خطبه ۴۲۴؛ اشباه و نظایر ۴۲۵؛ تمدن اسلامی و علم جدید غربی ۴۲۶؛ دو دیدگاه ۴۲۷؛ مسیر انتقال دانش سیاسی ۴۲۷؛ دیدگاه باستان‌گرایان ۴۲۸؛ نامه‌ی تنسر ۴۲۹؛ عهد اردشیر ۴۳۰؛ عهدنامه‌ی مالک اشتر ۴۳۰؛ اشارات ابن ابی الحدید ۴۳۱؛ ابن خلدون و نامه‌ی ظاهر ذوالیمینین ۴۳۲؛ سیاست شرعی و سیاست عقلی ۴۳۳؛ سیاست مطلوب و موجود ۴۳۳؛ منحنی سیاست شرعی در تمدن اسلامی ۴۳۴؛ مقایسه‌ی چهار متن عمده ۴۳۴؛ چرخه‌ی حکومت ۴۳۳

۴۳۸ [۲. وضع و تطبیق قوانین]
سه شرط تقنین ۴۱۹

۴۳۸ [قوانین ثابت و متغیر]
دو نوع قانون ۴۳۹؛ دستورات اولیه ۴۴۰؛ دو نوع قوانین حاکمیتی ۴۴۱

۴۴۲ [چند فرع فقهی-سیاسی]
دو فلسفه‌ی تقنین ۴۴۳؛ تفریع و تطبیق ۴۴۴؛ تصمیم و تصویب ۴۴۴؛ تفسیر طالقانی از آیه‌ی اطاعت ۴۴۶؛ استدلال بر مشروعیت قوانین حاکمیتی مجلس ۴۴۷؛ اشاره به سخن شیخ فضل‌الله نوری ۴۴۸؛ جمع‌بندی فرع چهارم ۴۴۹؛ مصوبات حاکمیتی و امور حسبی ۴۵۰؛ قوانین حاکمیتی در عهد رضاشاه ۴۵۱؛ اشاره به سخن نوری ۴۵۳؛ قوانین غیرمنصوص و معیار حفظ نظام ۴۵۴؛ یک ضرب‌المثل کنایه‌آمیز ۴۵۴

۴۵۴ [۳. تفکیک قوای مملکت]
تفکیک قوا ۴۵۵؛ قوانین تنظیمی ۴۵۶؛ طبقات چهارگانه در ایران باستان ۴۵۶؛ ترجمه‌ی نامه‌ی امام علی (ع) ۴۵۷؛ نکاتی از نامه‌ی امام (ع) به مالک اشتر ۴۵۸؛ مرادفات اسلام و غرب ۴۶۰؛ خراج در توضیح طالقانی بر فصل پنجم ۴۶۱

۴۶۴ [خاتمه]

تأملی بر «خاتمه‌ی» تنبیه الأمة ۴۶۴؛ ساختار عمومی تنبیه الأمة ۴۶۵؛ دو ویژگی «خاتمه» ۴۶۶؛ نسبت خاتمه‌ی تنبیه الأمة با طبایع الاستبداد ۴۶۶

۴۶۸ [مقصد اول: قوای حافظ استبداد]
۴۶۸

۴۶۸ [۱. جهل مردم]
جهل و استبداد دینی ۴۶۸؛ این سه گروه از انسان‌ها ۴۷۰

۴۷۲ [۲. استبداد دینی]
استبداد و دین ۴۷۲؛ استبداد و علمای دین ۴۷۵؛ احتجاج امام حسن عسکری (ع) ۴۷۵؛ اشارات امت ۴۷۷

- ۴۷۷ [ریشه‌ی استبداد دینی در تاریخ اسلام].
- پیوند استبداد دینی و استبداد سیاسی ۴۷۹؛ یک انقلاب رفتاری ۴۸۲؛ گمراه‌تر از چهارپایان ۴۸۳؛ ناشنوی نافهم ۴۸۴
- ۴۸۵ [۳. شاه‌پرستی].
- شاه‌پرستی و شایسته‌سالاری ۴۸۵؛ شاه‌پرستی و علم ۴۸۶؛ تضاد علم و استبداد ۴۸۶؛ فطرت بشر ۴۸۸؛ فطرت و استبداد ۴۸۹؛ توضیح کواکبی ۴۹۰؛ اخلاق ذلیلان ۴۹۱؛ شاه‌پرستی و شکاف دولت و ملت ۴۹۲؛ اخلاق خواص ۴۹۳؛ درباریان و نزدیکان خودسر ۴۹۴
- ۴۹۴ [۴. اختلاص، است].
- نسیبه‌ی ناصعه و مسئله‌ی وحدت ۴۹۸؛ پیامدهای فروپاشی وحدت ملی ۵۰۰؛ مفهوم «جامعه‌ی نوعیه» ۵۰۲
- ۵۰۳ [۵. سرکوب آزادی‌خواهان].
- ۵۰۵ [۶. تثبیت و طبیعت‌گردن استبداد و بردگی].
- فرایند طبیعی شدن استبداد ۵۰۵؛ نقد علمای حامی استبداد ۵۰۷
- ۵۰۸ [۷. غضب و استفاده از نیروی مسلح در سرکوب ملت].
- توضیح و تلخیص طالقانی از مقصد اول از خاتمه ۵۰۸
- ۵۱۲ [مقصد دوم: راه‌های علاج قوای استبداد].
- راه‌های از استبداد ۵۱۲؛ درد آزادی ۵۱۳؛ مقابله تدریجی و نرم ۵۱۳؛ جایگزین استبداد ۵۱۴
- ۵۱۶ [۱. آگاهی ملت].
- دو گونه جهل ۵۱۶؛ اخلاق مردم کوفه ۵۱۹
- ۵۲۰ [۲. علاج استبداد دینی].
- نقد استبداد دینی ۵۲۱؛ دو رشته‌ی استبداد دینی ۵۲۳؛ خلاصه‌ی سخن نائینی ۵۲۳؛ بحثی در مستقلات عقليه ۵۲۴
- ۵۲۵ [۳. علاج شاه‌پرستی].
- دو مسیر متفاوت در علاج شاه‌پرستی ۵۲۶؛ زمینه‌ی ذهنی و روانی استبداد ۵۲۶؛ پیامدها و عوارض ۵۲۷؛ قدرت عدل و ضعف ظلم ۵۲۸؛ حقوق متقابل ۵۲۹
- ۵۳۱ [درواح امر به معروف و نهی از منکر].
- توضیح طالقانی درباره‌ی امر به معروف ۵۳۱؛ دو حوزه‌ی امر به معروف و نهی از منکر ۵۳۴؛ تحول در نهاد امر به معروف ۵۳۵
- ۵۳۶ [۴. وحدت کلمه].
- عقل عملی و ملکات نفسانی ۵۳۸؛ اقسام علم عملی ۵۳۹؛ خلاصه‌ی سخن نائینی ۵۴۰؛ دگرگونی مفاهیم ۵۴۱؛ توضیح طالقانی ۵۴۲

- ۵۴۳ [دموکراسی انجمنی].
تأملی در دموکراسی انجمنی ۵۴۳؛ مختصات دموکراسی انجمنی ۵۴۴؛ قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی ۵۴۵؛
قانون تشکیلات کشوری ۵۴۶؛ امر شخصی و امر نوعی ۵۴۹؛ اغراض شخصی و اغراض نوعی ۵۴۹
- ۵۵۳ [قلع شجره‌ی استبداد، علاج بقیه قوای آن].
حکایت نظامی گنجوی از چرخه‌ی حکومت‌ها ۵۵۴؛ چرخه‌ی عدالت ۵۵۵؛ چرخه‌ی ظلم ۵۵۶؛ حاشیه‌ی طالقانی
بر مقصد دوم از خاتمه ۵۶۱؛ توضیح مختصر درباره‌ی دو فصل حذف‌شده ۵۶۶

سه پیوست مهم

- پیوست اول. ترجمه‌ی «تن منیه الطالب»؛ تقریر بحث محقق نائینی
در باب «ولایت فقهاء و عدول مؤمنین» ۵۷۳
- [الف] مسئله: از جمله اولی‌ی تصرف در مال کسی که استقلال تصرف در اموال خود را ندارد.
حاکم است] ۵۷۳
ولایت حاکم ۵۷۳؛ مراتب سه‌گانگی ولایت ۵۷۳؛ ادله‌ی ولایت ۵۷۴؛ مناقشه در ادله‌ی ولایت ۵۷۵؛ دو روایت
ابی خدیجه ۵۷۶؛ تردید در ولایت عامه ۵۷۷؛ ولایت استقلالی و ولایت در اذن ۵۷۷
- [ب] مسئله: در ولایت عدول مؤمنین] ۵۸۰
ولایت عدول مؤمنین ۵۸۰؛ تفاوت ولایت فقیه و عدول مؤمنین ۵۸۲
- پیوست دوم. فتوای استدلالی شیخ فضل‌الله نوری در «حرمت شنب‌طه» ۵۸۴
فتنه‌ی مشروطه ۵۸۴؛ انتقاد از تدوین قانون موضوعه ۵۸۴؛ مراحل تدوین قانون در فتنه‌ی مشروطه ۵۸۶؛ جهات حرمت
مشروطه ۵۸۷؛ نابرابری در احکام اسلام ۵۸۷؛ بدعت آزادی ۵۸۸؛ بدعت بودن قریه‌ی مقننه ۵۹۱
- پیوست سوم. مقدمه‌ی آیت‌الله طالقانی بر تنبیه‌الامة ۵۹۳
معرفی کتاب و اهمیت آن ۵۹۳؛ زندگی در دوره‌ی استبداد ۵۹۵؛ توحید و آزادی ۵۹۶؛ بیان حکومت ۵۹۸؛
استعمار و استبداد ۶۰۰؛ مشروطه‌ی ناقص ۶۰۱؛ معرفی اجمالی مؤلف و تنبیه‌الامة ۶۰۱
- منابع ۶۰۵

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على خير خلقه، خاتم الأنبياء والمرسلين محمد وآله الطاهرين الهداة المهديين.

کتاب شریف تنبیه‌الامة و تنزيه‌الملّة، تألیف آیت‌الله مرزا محمدحسین نائینی (۱۲۷۶-۱۳۵۵ ق.) از چنان شهرتی در ادبیات مذهبی-سیاسی شیعه برخوردار است که نیاز به معرفی ندارد. این رساله‌ی کوچک که از درون منازعات اجتهادی نهضت مشروطه‌خواهی در ایران (۱۲۸۵ ش.) سر برآورد و عالی‌ترین رهبران مذهبی شیعه آن را تألیف و حمایت کرد، چنان‌که به «متن اصلی و محور» در تبیین دینی از نظام مشروطه بدل شد و کتاب و نویسنده‌ی آن را در صحنه‌ی نوگرایی مذهبی-سیاسی شیعه در تاریخ معاصر نشاناند.

تنبیه‌الامة و مؤلف ارجمندش نماد مکتبی فقهی-سیاسی شد که بیان دینی از آزادی و دموکراسی در مذهب شیعه فراهم می‌کرد و یا حداقل مقدمات چنین مهمی را تدارک می‌دید. به همین دلیل است که تنبیه‌الامة در مرکز مناقشات معاصر ما، درباره‌ی استبداد و مردم‌سالاری از یک‌سوی، و نوگرایی مذهبی و سکولار از سوی دیگر نشسته و در این چهار سوق، همزمان مورد توجه علاقمندان به مذهب، سیاست، تاریخ و ملیت قرار گرفت و «جاذبه و دافعه‌ی» پرداخته‌ای برانگیخت.

بحران اندیشه و سیاست در ایران معاصر از یک‌سوی، و اهتمام و توسعه‌ی علوم انسانی در سطوح آموزش عالی از سوی دیگر، موجب اقبال روزافزون به تاریخ اندیشه‌ی سیاسی معاصر گردید و باز هم تنبیه‌الامة نائینی اهمیت مضاعف از دیدگاه رابطه‌ی دین و دموکراسی پیدا کرد. اما ادبیات کتاب نائینی چنان فشرده و دشوار است که خواننده و پژوهشگر امروز را با مشکلات جدی مواجه می‌کند.

دشواری ادبیات تنبیه‌الأمه صرفاً به این دلیل نیست که نگارش این رساله متعلق است به عصر مشروطه و قدمتی بیش از یک‌صد سال دارد، بلکه این رساله دو ویژگی اساسی دارد که آن را از دیگر رساله‌های عصر مشروطه متمایز می‌کند:

نخست این‌که تنبیه‌الأمه هرچند به زبان فارسی نگاشته شده است، اما به واقع فارسی-عربی است. رساله‌ای است هم فقهی و هم فشرده. نویسنده‌اش مدرس عالی‌رتبه‌ای است که سال‌ها به تدریس تخصصی در عالی‌ترین مراحل فقه و اصول اشتغال داشته و همین موجب شده است که بیان و کلام او جنبه‌ی تخصصی پیدا کند و بیش‌تر به زبان «اهل اصطلاح» سخن گوید و استدلال کند. همین ویژگی، در عین حال که موجب دشواری متن تنبیه‌الأمه شده است، نقطه‌ی قوت رساله نیز محسوب می‌شود و نظم ویژه و منطق خاصی به آن داده و رساله را از بیانی‌ها و فتوای‌های سیاسی مناسبتی به متنی فقهی-سیاسی، استدلالی و مانوردار کرده است. چنین می‌نماید که نویسنده مخاطبان خاصی را در نظر دارد و آشنایی آنان با ادبیات و سبک و سیاق «سخن فقهی» را مفروض گرفته است. شاید به همین دلیل است که با توجه به ضرورت زمان، از تشبیل اجتناب کرده و به اختصار رو آورده است.

ویژگی دوم نوآوری فقهی-سیاسی نائینی است. رساله‌ی تنبیه‌الأمه تنها رساله‌ای فقهی در قالب ادبیات و موضوعات سنتی فقه نیست، بلکه نائین از جمله اندیشمندان پل‌سازی است که در تلاش برای پیوند سنت فقه‌ای با موضوع جدید و دشوار پیمان‌بجذد، دموکراسی و دولت مدرن است. همین ویژگی است که ادبیات نائینی را با پیچیدگی و غموض خاص همراه کرده و کتاب و نویسنده را در معرکه‌ی «نزاع سنت و تجدید» قرار داده است. نزاعی که موجب رهم‌تنیدگی بسیاری از مفاهیم در رساله‌ی تنبیه‌الأمه شده و امکانات و تنگناهایی را به درون متن رسانده است. تلاش‌های نائینی در این معرکه چنان درخشان است که برخی شاگردان نائینی تنبیه‌الأمه را تنها شصت و اندیشه‌های بدیع این فقیه نوآور و سنت‌شکن می‌دانستند و بر ضرورت «شرح تنبیه» تأکید می‌کردند.^۱ ه چند که این مهم تاکنون به تأخیر افتاده است.

تنبیه‌الأمه اکنون یکی از نخستین متون مرجع در فهم اندیشه‌ی دینی-سیاسی شیعه در دوره‌ی جدید است و همین امر موجب افزایش مراجعه و تحقیق در این کتاب شده است. اما اختصار و فشرده‌گی متن، به همراه انبوه اصطلاحاتی که نیازمند توضیح است، همچنان مانع از دسترسی آسان به مفاهیم و محتوای کتاب شده و معانی درخشان آن همچنان در پس غموض عبارات مکنون و پنهان مانده است. از زمانی که با تنبیه‌الأمه آشنا شدم و در حلقه‌های متناوب از دوستان طلبه و دانشجویان به بحث و

۱. محمدحسین نائینی، تنبیه‌الأمه و تنزیه‌الملئ یا حکومت از نظر اسلام، با مقدمه و توضیحات سید محمود طالقانی، تهران: شرکت سهامی انتشار، ج ۸، ۱۳۶۱، ص ۱۷-۱۸.

بررسی این رساله پرداختیم، همواره ضرورت شرح آن را حس می‌کردم و آرزو داشتم کسی به چنین امر مهمی اقدام کند. احساس می‌کردم، و هنوز هم بر این باورم که تنبیه‌الأمه نیازمند شرح و تحشیه، بلکه شروع و حواشی متعدد است تا اندیشه‌ی مکتون آن جایگاه شایسته خود را بنماید و، بدین وسیله، امکانات و تنگناهای چنین اثر مهمی در راستای رابطه‌ی دین و دموکراسی، و به‌طور کلی، دین و دولت مدرن آشکار شود و در معرض تحقیق بیش‌تر قرار گیرد.

تنبیه‌الأمه، به تناسب ارزشی که از دیدگاه نوگرایی فقهی-سیاسی شیعه دارد، نیازمند شروع و حواشی است تا عبارات و اصطلاحات رساله را توضیح دهد و تفسیر کند؛ معانی الفاظ آن را شرح دهد و عبارات پیچیده و بعضاً معانی آن را تسهیل نماید. عبارات و واژگانی که ممکن است جز به یاری تفسیر و توضیح دقیق برای دانش‌پژوه مبتدی قابل فهم نباشد.

متأسفانه تاکنون چنین اقدامی صورت نگرفته و اقدامات انجام‌شده بیش‌تر در مرز «احیاء نسخه» و یا مقدمه و یا ورق‌های شتابان در مناظر توقف کرده و هرگز به مرحله‌ی «تنبیه‌الأمه پژوهی» تخصصی نرسیده است. این در حالی است که دانش‌پژوهان جوان هیچ منبع مکتوب برای حل ابهامات متن ندارند و به ناگزیر به برخی توضیحات شفاهی بالابند محدود می‌شوند. روشن است که اولاً دسترسی به توضیحات شفاهی همیشه ممکن نیست، و اینها به‌رغم امکان وقت‌گیر و پرهزینه است. و سرانجام برخی توضیحات شفاهی و بالبداهه این خطر را دارد که ممکن است شنونده آن را به‌درستی دریافت نکند و یا توضیح‌دهنده با غفلت از برخی جوانب، از توضیح مقصود بازماند و جوینده را به بیراهه و انحنای در فهم بکشاند.

به‌هرحال، چنین دریافتی از اهمیت و مشکلات پژوهش در رساله‌ی تنبیه‌الأمه است که نگارنده را به شرح آن مصمم کرد. امید آن است که این تلاش اولیه، ابتدا به فهم دشواری وی در بیان خواننده‌ی مبتدی یاری رساند و دوم انگیزه‌ای فراهم کند تا برخی محققان فرهیخته با نقد و تذکر داستی‌های او، شرح شروع و حواشی بهتری برای تنبیه‌الأمه و به‌طور کلی اندیشه‌ی مذهبی-سیاسی شیعه در دوره‌ی معاصر تولید کنند.

زندگی نائینی

میرزا محمدحسین غروی نائینی در سال ۱۲۷۶ ق.^۱ در خانواده‌ای روحانی در شهر نائین، از توابع اصفهان

۱. در گزارش زندگی علمی و سیاسی نائینی به تلخیص نوشته‌ی محقق ارجمند سید جواد ورعی اعتماد و اکتفاء شده است. وی در دو متن زیر مقدمه‌ی تحقیقی و ارزشمند از تاریخچه‌ی زندگی وی آورده است:

۱. آیت‌الله میرزا محمدحسین نائینی، *تنبیه‌الأمه و تنزیه‌الأمه*، تصحیح و تحقیق: سید جواد ورعی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲، ص ۱۱-۳۵.

۲. سید جواد ورعی، *پژوهشی در اندیشه‌ی سیاسی نائینی*، قم: دبیرخانه‌ی مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۸۲، ص ۱۵-۳۳.

دیده به جهان گشود. پدرش شیخ عبدالرحیم و قبل از وی جدش شیخ محمدسعید، هر دو شیخ‌الاسلام اصفهان بودند که سلطان وقت آنان را به این منصب رسانده بود.

نایینی دانش‌اندوزی را از سنین کودکی در زادگاهش آغاز کرد و در هفده سالگی عازم اصفهان شد و در محضر علمای این شهر، همچون شیخ محمدباقر اصفهانی، میرزا ابوالمعالی کلباسی، میرزا محمدحسن هزارجریبی و جهانگیرخان قشقایی، تحصیلاتش را در رشته‌های مختلف فقه، اصول، کلام و حکمت دنبال کرد. در سال ۱۳۰۳ ق. راهی عراق شد و ابتدا در سامراء رحل اقامت گزید و از شاگردان برجسته: میرزای شیرازی (۱۲۳۰-۱۳۱۲ ق.) و سپس کاتب و محرز او شد. او را از جمله مشاوران میرزا شری در ماجرای نهضت تنباکو (۱۳۰۹ ق.) شمرده‌اند، به طوری که به درخواست میرزا، او و بقیه‌ی ساگردان صورت تلگرافی را برای ارسال نزد ناصرالدین شاه تهیه کردند و به محضر استاد بردند. نایینی دو سال پس از وفات میرزای شیرازی (۱۳۱۲ ق.) و در سال ۱۳۱۴ راهی نجف اشرف گردید و در درس اخوند الملامدکاظم خراسانی (۱۲۵۵-۱۳۲۹ ق.) حاضر و از خواص آن بزرگوار و اصحاب مجلس استفتای ایشان شد. سال‌ها در کنارش به فعالیت علمی و سیاسی مشغول بود.

نایینی با آن‌که استادش در قدیمت بود، تدریس رسمی آغاز کرد و با تلاش و کوشش فراوان توانست به مدارج عالی علمی و معارف در رشته‌های مختلف فقه، اصول، کلام، حکمت، ریاضی، اخلاق و عرفان دست یابد. تبحرش در «اصول فقه» سبب شد که به «مجدد علم اصول» شهرت یابد؛ حوزه‌ی درس اصول او به لحاظ «موشکافی‌های دقیق» و «غمویش تحقیقاتش» امتیاز خاصی پیدا کرد، به طوری که افراد مبتدی و متوسط در آن شرکت نداشتند و تنها صاحب‌نظران در آن حضور می‌یافتند. مقام فقاہت او در حوزه‌ی نجف مورد توجه خواص قرار داشت و همین امر سبب شد که پس از وفات میرزا محمدتقی شیرازی (۱۲۵۸-۱۳۳۸ ق.) و شیخ الشریعہ‌ی اصفهانی (۱۲۶۶-۱۳۱۶ ق.) مرجعیت شیعه برعهده‌ی او و عالم مشهور معاصرش سید ابوالحسن اصفهانی (۱۲۸۴-۱۳۶۵ ق.) نهاد می‌شد.

مواضع سیاسی

نایینی در عرصه‌های سیاسی-اجتماعی حضور جدی و فعالی داشت. دوستی با سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۱۷-۱۲۷۵ ش.) در اصفهان و استمرار آن تا سامراء، گرایش به مشرب میرزای شیرازی و حضور در حلقه‌ی خواص شاگردان و مشاوران او، و نیز پیوستن به جنبش مشروطه و همراهی با آخوند خراسانی نشان از تفکر اجتماعی-سیاسی نایینی و منش او در این عرصه دارد.

پس از اعلان مشروطیت در ایران (۱۴ مرداد ۱۲۸۵ ش.)، او را از بزرگ‌ترین حامیان مشروطه شمرده‌اند که با تألیف کتاب مشهور و ارزنده‌ی *تنبيه الأمة و تنزیه الملة*، که مورد تأیید رهبران مشروطه

— آخوند ملا محمد کاظم خراسانی و ملا عبدالله مازندرانی — قرار گرفت، سهم وافری در این نهضت ایفا کرد.

در ماجرای هجوم روسیه به شمال ایران در سال ۱۳۳۰ ق.، در کنار علمای نجف به رهبری مازندرانی موضع گرفت و در جنگ جهانی اول و اعلان جهاد بر ضد انگلیس در عراق در سال ۱۳۳۳ ق. نیز در شمار علمایی بود که در جبهه و جهاد حضور جدی داشتند.

پس از به قدرت رسیدن ملک فیصل (۱۳۴۰ ق. / ۱۹۲۱ م.) به دست انگلیسی‌ها و تشکیل کابینه و اعلان انتخابات عمومی برای ایجاد مجلس مؤسسان، نائینی همگام با علمای دیگر با آن مخالفت نمود و شرکت در انتخابات را تحریم کرد. فیصل و حامیان خارجی‌اش که برگزاری انتخابات را در چنین وضعی ناممکن می‌دانستند، شیخ محمد خالصی زاده (۱۲۷۰-۱۳۴۲ ش.) و سید محمد صدر را به ایران و پس از مدتی شیخ مهدی خالدی را که رهبری این حرکت را بر عهده داشت در سال ۱۳۴۱ ق.، به حجاز تبعید کردند.

سید ابوالحسن اصفهانی و محمد حسین نائینی به همراه تعدادی از علما به نشان اعتراض به تبعید خالصی رهسپار ایران شدند — و در وقت نائینی تبعید شدند — و مورد استقبال علما و مردم ایران قرار گرفتند.

آیت‌الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی (۱۲۷۶-۱۳۸۸ ق. / ۱۲۳۸-۱۳۱۵ ش.) از علمای نجف استقبال گرمی به عمل آورد؛ درس خود را تعطیل کرد و از شاگردانش خواست که در درس نائینی شرکت کنند. اقامت علما در ایران نزدیک به یک سال طول کشید، سپس نائینی از عراق به قم آمد و از نائینی و اصفهانی خواست تا علما به عراق بازگردند.

نائینی پس از بازگشت به عراق در سال ۱۳۴۲ ق.، بیش‌ترین وقت خود را صرف تدریس و رسیدگی به مراجعات مردم در منصب مرجعیت کرد. هرچند با حضور علمای دیگری چون سید ابوالحسن اصفهانی مرجعیت عام پیدا نکرد، اما به لحاظ موقعیت علمی و زهد و تقوای عینی در درجه عام و خاص بود. نائینی در هشتاد سالگی در ۲۶ جمادی الاولی سال ۱۳۵۵ ق.، دار فانی را وداع گفت و در صحن مولی الموحدین امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام به خاک سپرده شد.

آثار و تألیفات

آثار به‌جای‌مانده از محقق نائینی دو گونه است؛ نوشته‌هایی که به قلم خود اوست، و تقریرات دروس تحقیقی که شاگردانش فراهم کرده‌اند. آثار خود او، به گزارش سید محسن امین در *اعیان الشیعه* (ج ۶، ص ۵۵)، عبارت‌اند از:

۱. تنبیه‌الأمّة

۲. وسیلة‌النجاه، رساله‌ی عملیه

۳. حواشی علی‌ العروة الوثقی

۴. رسالة‌ الصلاة فی اللباس المشکوک

۵. رسالة فی أحكام الخلل فی الصلاة

۶. رسالة فی نفی الضرر

۷. رسالة فی التمبیدی و التوصلی

۸. اجوبه مسائل المستفتین (سؤال و جواب فتوایی).

همچنین، می‌توان از رساله‌ی مناسک حج و دیگر آثار او نام برد.

آثار زیر برتری از مهم‌ترین تقریرات درس نائینی است که شاگردانش آن‌ها را فراهم کرده‌اند:

۱. منیة الطالب فی شرح المکاسب، موسی خوانساری نجفی

۲. کتاب الصلاة، شیخ محمدعلی کاظمی خراسانی

۳. المکاسب و البیع، شیخ محمدتقی ملی

۴. اجوبه‌التقریرات، سید ابوالقاسم موسوی خراسانی

۵. فوائد الاصول، شیخ محمدعلی کاظمی خراسانی.

در شرح تنبیه‌الأمّة به اغلب این منابع فقهی و ادوایی راجعه شده است. لیکن، از میان این آثار، به‌ویژه دو متن منیة الطالب و المکاسب و البیع اهمیت بیشتری از دیدگاه پژوهش حاضر دارند. این دو تقریر، دیدگاه محقق نائینی درباره‌ی ادله و حدود ولایت فقیه، نیز عدول مؤمنان را گزارش کرده‌اند. هم‌سنجی محتوای این دو گزارش با متن تنبیه‌الأمّة ارزش تحلیلی زیادی دارد و وجوهی از اندیشه‌ها و نوگرایی سیاسی نائینی را نشان می‌دهد. به‌دلیل اهمیتی که این دو گزارش دارد، ترجمه‌ی مهم‌ترین و منسجم‌ترین آن دو، گزارش منیة الطالب، در پیوست این پژوهش آمده است.

تنبیه‌الأمّة

محقق نائینی صاحب مکتب و مؤسس در فقه و به‌ویژه دانش اصول است و از این حیث در حوزه‌های علمیه همواره نامی آشنا و شاگردان و پیروان نیرومندی دارد. اما تنبیه‌الأمّة و تنزیه‌الملة مهم‌ترین اثر او در فقه و سیاست است که شهرت اجتماعی-سیاسی مؤلف را در پی داشته است. نگارنده در این پژوهش می‌کوشد تا پلی میان دیدگاه‌های فقهی و اصولی نائینی از یک‌سوی، و اندیشه‌های سیاسی وی در تنبیه‌الأمّة از سوی دیگر ایجاد کند.

تنبيه الأمة رساله‌ای به غایت فشرده و تخصصی است. مؤلف محترم واژگان و اصطلاحاتی را بی‌هیچ توضیحی در تنبيه الأمة به کار می‌برد که پیشینه‌ی تفصیلی و طولانی در ادبیات فقهی-اصولی نائینی، و بعضاً سنت فقاهتی شیعه، دارد. این واژگان چنان کلیدی و حیاتی‌اند که بدون ابضاح آن‌ها، رمزگشایی از ساختار و محتوای عمومی رساله نیز ناممکن می‌نماید. در این جا به برخی حواشی فرعی و موضع نائینی و دیگران درباره‌ی سرنوشت کتاب اشاره نمی‌کنم و خواننده‌ی علاقمند را به مقدمه‌ی تصحیحی سید جواد ورعی و نیز مقدمه‌ی مرحوم سید محمود طالقانی (۱۲۸۹-۱۳۵۸ ش.) بر تنبيه الأمة ارجاع می‌دهم. به تناسب موضوع، تنها به گزارشی از تصحیحات و بازنشرهای متعدد آن اشاره می‌کنیم:

تصحیح و بازنشر

رساله‌ی تنبيه الأمة تاکنون چنانچه در چاپ، تصحیح، پاورقی و بازنشر شده است:

۱. بار اول به سال ۱۳۲۷ ق.، در خداداد، قطع رقعی در ۹۵ صفحه، چاپ سربی، مطبعه‌ی حیدری.
۲. بار دوم به سال ۱۳۲۸ ق.، در تهران، قطع رقعی در ۹۵ صفحه، چاپ سنگی، کارخانه‌ی مشهدی خداداد با سمه‌چی.
۳. بار سوم به سال ۱۳۷۴ ق.، (برابر با سال ۱۳۴۰ ش.) در تهران با مقدمه و توضیحات آیت‌الله سید محمود طالقانی، قطع وزیری در ۱۴۲ صفحه. پس از آن بارها همین چاپ افست شده و اکنون چاپ هشتم آن به همت شرکت سهامی انتشار در بازار موجود است. مشخصات کتاب‌شناختی این نسخه چنین است:

تنبيه الأمة و تنزیه الملة یا حکومت از نظر اسلام، تألیف حضرت آیت‌الله علامه مرحوم آقا شیخ محمدحسین نائینی، به ضمیمه‌ی مقدمه و پاصفحه و توضیحات هشتم سید محمود طالقانی، چاپ هشتم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۱ ش.

نسخه‌ی آیت‌الله طالقانی، چنان‌که خود او تصریح دارد، بر پایه‌ی نسخه‌ی دوم و چاپ سنگی قرار دارد و همان را تصحیح کرده است. وی می‌نویسد:

این کتاب دو بار به چاپ رسیده؛ یک چاپ سنگی و چاپ دیگر سربی. چاپ سربی را نتوانستم به دست آورم. کسانی که هر دو را دیده‌اند، چاپ سنگی را بهتر می‌دانند، ولی این نسخه نیز غلط زیادی دارد. با آن‌که دوبار چاپ شده بسیار کمیاب است...
با این‌که کتاب از جهت نگارش و جمله‌بندی محکم است، ولی باید متوجه بود که به قلم

یک مرجع روحانی و نزدیک به نیم قرن پیش نوشته شده، به این جهت برای عموم ساده و روان نیست. به خصوص قسمت‌هایی که مطالب و اصطلاحات علمی به میان آمده. به این جهت، به‌وسیله‌ی به‌کار بردن علائم و روابط در این چاپ، فهم آن آسان گردیده. علاوه در پایان هر مبحث و فصلی، مطالب آن خلاصه و توضیح داده شده و از آیات و احادیث و مطالب تاریخی، آن‌چه به اشاره گذشته‌اند، نشانه‌ی آیه و سند حدیث و تاریخ با ترجمه و شرح بیان شده. و در متن کتاب تصرف و تغییری داده نشده، مگر آن‌جاها که غلط به‌نظر آمده و گاهی به‌جای حروف اطف بی‌دربی، علائم عطف گذارده شده. باین‌حال، خوانندگان نباید کتاب را مانند دیگر کتاب‌های فارسی بدانند. می‌باید با دقت بیش‌تری بخوانند و خلاصه و توضیحات را در نظر برند تا مطلب هر فصلی به‌خوبی مفهوم گردد. (طالقانی، مقدمه‌ی تنبیه‌الامة ص ۱۶-۱۸)

۴. آیت‌الله میرزا محمدحسین غروی نائینی، تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملة: رساله‌ای در مردم‌سالاری دینی و استبداد دینی، به‌کوشش سید حمیدرضا محمودزاده حسینی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰. این نسخه در ۱۷۸ صفحه منتشر شده است.

۵. آیت‌الله میرزا محمدحسین نازی، الامة و تنزیه‌الملة، تصحیح و تحقیق: سید جواد ورعی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲.

تصحیح ورعی که در ۱۹۲ صفحه است، برخلاف نسخه‌ی طالقانی، برپایه‌ی نسخه‌ی اول و چاپ شربی بغداد قرار دارد. وی می‌نویسد:

در این تصحیح چاپ اول کتاب مبنا قرار گرفته، اغلاط چاپ سوم تصحیح شده و موارد محذوف تذکر داده شده است و فقط پاره‌ای از اختلاف نسخه‌ها برای آن‌که تا حدودی خطاهای چاپ سوم معلوم گردد، در پاورقی آورده شده و از ذکر اختلاف‌ها در جزئی صرف‌نظر گشته است. (ورعی، ص ۲۵)

سید جواد ورعی در ارزیابی نسخه‌ی طالقانی می‌افزاید:

در چاپ سوم کتاب که امروز در بازار موجود است، اغلاط فراوانی به چشم می‌خورد، علاوه بر آن پاره‌ای از عبارات حذف شده و در پاره‌ای موارد برای سهولت در فهم تغییراتی به عمل آمده که گاه معنای دگرگون ساخته است. از این‌رو انتشار متنی تصحیح‌شده، همراه با ذکر مآخذ و منابع که نیاز امروز جامعه‌ی علمی است، ضروری می‌نمود (ورعی، ص ۲۴).

ورعی، همچنین، ضمن مقایسه بین کار خود و نسخه‌ی محمودزاده حسینی می‌نویسد:

در مراحل پایانی انتشار این اثر [تصحیح خود ورعی]، متوجه شدم که چندی پیش به همت آقای سید حمیدرضا محمودزاده حسینی این کتاب توسط انتشارات امیرکبیر به چاپ رسیده است. علی‌رغم تلاش درخور تقدیر محقق محترم در جهت استخراج مآخذ و منابع آیات، روایات و نکات تاریخی، این چاپ نیز با نواقص و کمبودهایی روبه‌روست:

۱. فاقد فهرست تفصیلی به‌منظور دسترسی آسان به مطالب کتاب است.
 ۲. تقریباً نیمی از کتاب —ظاهراً— براساس چاپ دوم کتاب تصحیح شده اما نیمی دوم آن مطابق با چاپ سوم است که طبعاً اغلاط فراوان و جافتادگی‌هایی دارد....
 - از این رو، چاپ ثنونی [نسخه‌ی ورعی] به‌خاطر مقابله‌ی دقیق چند نسخه‌ی چاپی و محور قرارگرفتن در پ اول به سال ۱۳۲۷ ق.، در بغداد و تصحیح اغلاط فراوان چاپ‌های بعدی، همچنین برخوردار است از مزیّت تفصیلی از چاپ‌های قبلی امتیاز پیدا می‌کند. (ورعی، ص ۲۷-۲۸)
 ۶. علامه میرزا محمدحسین تاریخی، «تنبیه‌الأمّة و تنزیه‌الملة» با مقدمه، تصحیح، ویراستاری، شرح و تعلیق روح‌الله حسینیان، تهران: مرکز اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۸۵.
 - این نسخه که در ۲۳۰ صفحه است و چاپ دوم آن نیز به سال ۱۳۸۷ منتشر شده است، مانند نسخه‌ی طالقانی بر پایه‌ی چاپ دوم سنگی قرار دارد که به شماره‌ی ۷۳۲۹۸ در کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی موجود است. حسینیان می‌نویسد:
- چاپ دوم کتاب متن اصلی قرار گرفت و با حفظ و رعایت امانت تنها در چند مورد که قطعاً اشتباه بود تصحیح شد، باین‌حال در پاورقی شکل اصلی کتاب یا بارت آورده شد (حسینیان، ص ۱۶).

هدف اصلی حسینیان، چنان‌که خود می‌گوید، «روان‌سازی متن» است و به شرح عبارات و مفاهیم تنبیه‌الأمّة آن‌گونه که در سنت شرح‌نویسی علمی و رایج منظور است. به همین دلیل، سری بیش‌تر کوشیده است که به کمک فنون نگارش نوین، از قبیل افزودن قلاب []، تکمیل ارجاعات و منابع، و افزودن برخی پاورقی‌های توضیحی مانند حوادث تاریخی، ترجمه‌ی روایات و آیات و غیره، متن را برای خواننده‌ی علاقمند «ساده‌تر و قابل‌فهم‌تر» کند.

حسینیان نیز، همانند طالقانی، مقدمه‌ای تفصیلی بر تنبیه دارد. وی در این مقدمه سعی کرده است علاوه بر اشاره به زندگی مؤلف، برخی زمینه‌های اجتماعی-سیاسی تألیف متن را ذکر کرده و چکیده‌ای از کتاب را در مقدمه بگنجاند. به‌ویژه، توضیح او در ماجرای جمع‌آوری کتاب توسط مؤلف آن سودمند است (همان، ص ۵۱-۵۷).

۷. علامه میرزا محمدحسین نائینی، *درآمدی بر بیداری مردم: به ضمیمه‌ی متن اصلی کتاب تنبیه‌الأمه و تنزیه‌الملة و پی‌نوشت‌های آیت‌الله طالقانی*، بازنویسی و گردآوری، محسن هجری، تهران: صمدیه، ۱۳۸۶. این نسخه از *تنبیه‌الأمه* که سال ۱۳۸۹ چاپ دوم آن منتشر شده، در دو بخش تنظیم شده است؛ بخش نخست در ۱۲۶ صفحه به بازنویسی متن نائینی به زبان ساده اختصاص دارد و «راهی به سوی بیداری مردم» نام‌گذاری شده است. بخش دوم کتاب نیز همان نسخه‌ی کامل آیت‌الله طالقانی بدون هیچ‌گونه اصلاح و تغییری است و در ۱۶۴ صفحه پیوست شده است. روشن است که این متن بر پایه‌ی نسخه‌ی طالقانی است و تنها به بازنویسی و ساده‌نگاری آن اهتمام شده است. محسن هجری می‌نویسد:

ضرورت کشف معنای پنهان در متن نائینی آن‌چنان بود که راهی جز ساده‌نویسی متن باقی نماند. به‌گویی که با وفاداری به مضمون کتاب ترجمانی قابل فهم به مخاطب ارائه شود تا در کم‌ترین زمان ممکن، مخاطب فرصت یابد به دور از پیچیدگی‌های زبانی به مضامین اصلی کتاب بیندیشد.

هرچند این امکان فراهم شد که مخاطب در کنار خواندن متن ساده‌نویسی شده، به متن اصلی کتاب نیز بپردازد تا از گذر نمایسه متن اصلی و ترجمان امروزی آن به دیدگاه‌های جدیدتری دست یابد. (هجری، ص ۹-۱۰)

نسخه‌های هفت‌گانه‌ی فوق، همه‌ی آن تلاش‌ها و کوشش‌ها است که از *تنبیه‌الأمه* در زبان فارسی و تاکنون منتشر شده است. این رساله، همچنین چند بار به زبان عربی ترجمه و پراکنده شده است که عبارت‌اند از (ورعی، ص ۲۴):

- بار اول در سال ۱۹۵۶م. به صورت نامم در *مجله‌ی صرفه*، شماره ۴۳، به‌همت صالح جعفری.

- بار دوم به سال ۱۴۱۰ق. به صورت کامل در *مجله‌ی الموسم*، شماره ۵، به‌همت محمدسعید الطریحی در لبنان.

- بار سوم در سال ۱۴۱۹ق. به صورتی مستقل و با مقدمه‌ای سودمند به‌همت عبدالکریم آل‌نجف در مؤسسه‌ی احسن الحدیث قم.

- همچنین در سال ۱۴۱۸ نیز در پایان کتاب *ضد الاستبداد* تألیف توفیق السیف، همراه با توضیحاتی در پاورقی به چاپ رسیده است.

پژوهش حاضر، ماهیت تصحیحی ندارد و از جنس تصحیح نسخه نیست. همچنین با هدف

بازنویسی یا آسان‌سازی متن نیز انجام نشده است. هدف اصلی این تحقیق، شرح اصطلاحات و مفاهیم نظری تنبیه‌الامة با تکیه بر دیگر آثار محقق نائینی از یک‌سوی، و ارجاع به ادبیات و سنت اصولی و فقه‌ای شیعه از سوی دیگر است. همچنین، ارزیابی نسبت متن با زمینه‌ی تاریخی آن و چگونگی مواجهه‌ی فقه با تجدد و تجدد سیاسی. این نوشته سبک خاصی دارد:

(الف) با توجه به اهمیت دو نسخه‌ی طالقانی و تصحیح ورعی، پژوهش‌های توضیحی بر پایه‌ی این دو متن قرار دارد و در موارد اختلاف، به نسخه‌ی ورعی اولویت داده شده است.

(ب) اصل متن تنبیه‌الامة نغز می‌شود و تلاش شده است که به‌صورت مستقل و متمایز قابل مطالعه باشد. کوشش ما بر آن است که هیچ تلاش توضیحی پیوستار متن نائینی و یک‌پارچگی آن را در هم نریزد.

(ج) کوشیده‌ایم تا لغات متن استنتاج و در بیرون و حاشیه‌ی متن قرار گیرد و معانی لغات چنان باشد که ضمن یاری‌رسانی به فهم متن، بر استقلال متن اختلال نشود.

(د) به این دلیل که پاورقی‌های این کتاب فی‌الذات نخستین شرح اجمالی بر تنبیه‌الامة است، به دو جهت این پانوشته‌ها حفظ شده است:

- نخست آن‌که پاورقی‌های طالقانی آن‌تنی از ادبیات تنبیه‌الامة پژوهی محسوب می‌شود،
- دوم این‌که پاورقی‌های وی حاکی از تفاوت‌هاست. بود بین فقه نائینی و برداشت‌های طالقانی به اعتبار شرایط تاریخی سال‌های ۱۳۳۴ و مقتضیات این سال‌هاست.

در متن پژوهش به این نکات اشاره می‌شود. سعی شده است پاورقی‌های طالقانی به‌گونه‌ای متمایز شود که خواننده‌ی علاقمند به آسانی به تفکیک دیدگاه وی با متن تنبیه‌الامة دست یابد.

(ه) سرانجام، به اقتضای موارد به شرح مفاهیم و اصطلاحات علمی و با توسع جملات و یا حتی فقرات مهم متن اقدام شده است. این کار، مهم‌ترین هدف این پژوهش است و کوشش‌ایم با ارجاع واژگان و اصطلاحات نائینی به دیگر آثار او، و نیز دیگر ادبیات موجود در منابع فقهی، تاریخی، معاصر، تا آن‌جا که ممکن است به درون دنیای نائینی راه یابیم و یا حداقل به عوالم فکر مذهبی-سیاسی او نزدیک شویم.

می‌کوشیم که این شرح و توضیحات نیز، به‌رغم تفصیلی که دارد، چنان متمایز گردد که خواننده‌ی علاقمند بین این شرح‌ها، پاورقی‌های مرحوم طالقانی، معنای لغات و نیز اصل متن تنبیه‌الامة دچار سردرگمی نشود و مرزها و خطوط حفظ شوند.

این پژوهش، سه پیوست کوتاه و مهم نیز دارد:

الف) پیوست نخست، متن رساله‌ی فتوایی... نیمه استدلالی شهید شیخ فضل‌الله نوری در «حرمت مشروطه» است. شیخ شهید از مخالفان مشهور مشروطه بود و این رساله‌ی کوتاه او نیز در نقد مشروطه است. ساختار و زبان رساله فقهی است و شبهات، پرسش‌ها و تردیدهای فقهی مهمی در مشروعیت مشروطه طرح کرده است. به نظر می‌رسد که نائینی در برخی موارد در مقام رفع این شبهات، و پاسخ به پرسش‌های شیخ فضل‌الله نوری، یا حداقل این دسته از مسائل است. هدف از پیوست «حرمت مشروطه» فراهم کردن امکان مقایسه و رفت و آمد بی‌وقفه بین استدلال‌های این رساله و تنبیه‌الأمه است.

ب) پیوست دوم، پاره‌ای از تقریر درس‌های محقق نائینی در *منیة الطالب* است. ترجمه‌ی قسمتی از این تقریر نائینی درباره‌ی حدود ولایت فقیه و ولایت عدول مؤمنان را فراهم آورده‌ایم تا خواننده‌ی علاقمند امکان بررسی به دیدگاه استدلالی محقق نائینی درباره‌ی ولایت فقیه و عدول مؤمنان را داشته باشد. این امر برای خواننده‌ی محقق فراهم شود که بین اشارات نائینی به نقش سیاسی، اجتماعی و قضایی تمام‌دین‌داری، و نظریه‌ی استدلالی او در این باره در *منیة الطالب* مقایسه و ارزیابی کند.

ج) سرانجام، پیوست سوم، مقدمه‌ی آموزه‌ی تاریخی سید محمود طالقانی بر *تنبیه‌الأمه* است. این پیوست را از آن جهت افزوده‌ایم که اولاً دیدگاه اندیشمندان دهه‌ی سی قرن چهارده هجری درباره‌ی *تنبیه‌الأمه* برای خواننده‌ی امروز معلوم و حفظ شود. ثانیاً به این دلیل که به‌رغم اهمیت تاریخی مقدمه‌ی طالقانی، آوردن آن در ابتدای این پژوهش اساساً عمومی نوشته را دچار اختلال می‌کرد، ترجیح دادیم که به‌مثابه متنی تاریخی و مهم در پیوست این رشته ذکر شود. از خداوند حکیم و کریم برای همه‌ی کوشندگان فوق‌جزای خیر می‌طلبیم و در صورت تمایل به شرح مفردات، مفاهیم و اندیشه‌های مکنون در *تنبیه‌الأمه* می‌پردازیم. و خداوند بهترین راهنماست.